

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

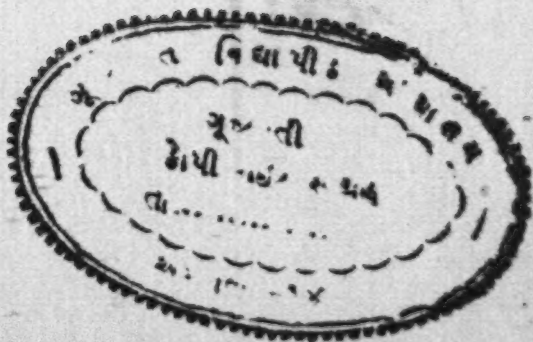
[ગુજરાત કૉપીરાઇટ વિભાગ]

૧૦૬૦૫

અનુક્રમાંક સીવીલિય કિંમત

ગ્રંથનામ સીવીલિય

વર્ગાંક ૭: ૬૨૨૩: ૬ | ગાંધી, મ

सर्वोदय

સર્વોદય

કેળા 'જાન હુ વિસ લાસ્ટ' ને આધારે

લખનાર

મહાત્મા ગાંધી

નવલખન પ્રકાશન

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોપસંગ્રહ-સંગ્રહ
૧૦૮૦૫

④ : ૬૨૨૨ : ૬

મુદ્રક તથા પ્રકાશક
રામદાસ મેહતાદાસ માધી
અવલોકન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ
વર્ષ ૧૯૭૮

પ્રસ્તાવના

પશ્ચિમ દેશમાં સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે વધારે માણસનું (મેન્ટરીટીનું) સુખ—તેઓના જીવનને વધારવાનું માણસનું કામ છે. સુખ એટલે માત્ર શારીરિક સુખ, પૈસાટકાનું સુખ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. એવું સુખ મેળવવામાં નીતિના નિયમોત્તો અંગ ધ્યાન તેની ખાસ દરકાર કરવામાં આવતી નથી. તેમજ વધારે માણસોનું સુખ જળવવું એવો હેતુ રાખ્યો છે તેથી જો ઘોડાને દુઃખ છે તે વધારેને સુખ અપાય તો તેમ કરવામાં દરકાર છે એમ પશ્ચિમના લોકો માનતા નથી. એવું માનતા નથી તેનું પરિણામ આપણે પશ્ચિમના બધા મુસદ્દોમાં જોઈએ છીએ.

વધારે માણસનું સારીરિક અને
 પૈસાટકાનું સુખ હોય એ જ શોધનું એવો
 ખુદાઈ કામદો નથી, અને જો તેટલું જ
 શોધવામાં આવે તે નીતિના નિયમોનો ભંગ
 થાય તો તે ખુદાઈ કામદાથી વિરુદ્ધ છે
 એવું કેટલાક પશ્ચિમના ડાહ્યા પુરુષોએ
 બતાવ્યું છે. તેમાં મરહુમ ઝૉન રસ્કીન
 એ સુખ્ય હતો. તે અગ્રિજ હતો. ધણે જ
 વિદ્વાન માણસ હતો. તેણે હુમર, કળા,
 અંતારકામ વગેરે ઉપર સંખ્યાબંધ અને
 ઘણી સરસ પદ્ધતિઓ લખી છે. નીતિના
 વિષયો ઉપર પણ તેણે ઘણું લખ્યું છે.
 તેમનું એક નાનું પુસ્તક છે તે તેણે પોતે
 પોતાનાં લખાણોમાંનું ઉત્તમ માન્યું છે.
 જ્યાં જ્યાં અગ્રેજ બોલાય છે ત્યાં તે પુસ્તક
 બહુ વંચાય છે. તેમાં ઉપર બતાવ્યા છે
 તેવા વિચારોનું બહુ જ સરસ રીતે ખંડન
 કર્યું છે અને બતાવી આપ્યું છે કે નીતિના
 નિયમો જનજીવવામાં આવડતી બહેતરી છે.

આજકાલ હિન્દુસ્તાનમાં આપણે
 પશ્ચિમના લોકોની નજર બહુ કરીને છીએ.

તેમ કેટલીક અગત્યનાં કરવાની જરૂર પણ અમે માનીએ છીએ. પણ પશ્ચિમનાં પણ ધોરણો અસમ છે એમ શક નથી. અસમ છે તેથી દર રહેવાની જરૂર તો સહુ કાંઈ જાણ કરશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીની સ્થિતિ અતિ દયામણી છે. આપણે પૈસો મેળવવાને સારું દેશાવર એડીએ છીએ. તેની ધુનમાં નીતિને, ખુદાને બુલી જાય છે. સ્વાર્થમાં મૂંઝાઈ—મૂંઝાઈ જાય છે. પરિણામે પરદેશ વેડવાથી લાભને બદલે ધણી જોરલાભ થાય છે, અથવા તો પરદેશ એડવાનો પૂરો લાભ મળતો નથી. સર્વ ધર્મને અંગે નીતિ તો રહેલી જ છે, પણ ધર્મનો વિચાર કર્યા વિનાયે સાધારણ બુદ્ધિથી વિચારતાં નીતિ ભળવવી એ જરૂરનું છે. તેમાં સુખ છે. એવું જોઈ રહેતીને બતાવ્યું છે. તેણે પશ્ચિમના લોકોની આંખ ખોલી છે ને આજે તેના શિક્ષણના આધારે ધણી યોશઓ પોતાનું પતન ચલાવે છે. તેના વિચારો હિન્દી પ્રજાને પણ ઉપયોગી થાય એવા હેતુથી, ઉપર કહી ગયા તે પુસ્તકમાંથી

અગ્રેષ્ઠ નહિ જાણનારા વિન્દા સમજી શકે
 તેવું તરણ આપવાનો અમે પ્રાર્થ કર્યો છે.
 સાંકેટીસિ ગાળુસને મું કરવું થટે છે
 તેવું મોઢુંક દર્શન દરાવ્યું. તેણે જેવું કહ્યું
 તેવું જ કહ્યું. તેના વિચારોનું લંબાણુ જે
 રચીતના વિચારો છે એમ દલીલ થાય છે.
 સાંકેટીસના વિચારો પ્રમાણે ગાલવા ધમ્મનાર
 માણમે જુદા જુદા ધર્મામાં કેમ વર્તવું
 જોઈએ તે રચીતે આજેકુળ રીતે જાતાવી
 આપ્યું છે. તેના લંબાણુનો અમે જે સાર
 આપીએ છીએ તે તરણુનો નથી. તરણુનો
 આપતાં દટલાક ગાઈજલ વજેરમાંથી આપેલા
 દાખલામાં વાંચનાર ન સમજી શકે એવો
 સંભવ છે. તેથી અમે રચીતના લંબાણુનો
 સાર જ આપ્યો છે. તે પુસ્તકના નામનો
 પણ અમે અર્થ નથી આપ્યો. કેમકે તે
 જેણે અગ્રેષ્ઠનાં આદ્યજલે વાંચ્યું હોય તે જ
 સમજી શકે. પણ પુસ્તક લખવાનો હેતુ
 સર્વનું જાણુ—સર્વનો ઉદય (માત્ર લખારનો
 નહિ) એવો હોવાથી અમે આ લંબાણુને
 'સારોદય' એવું નામ આપ્યું છે.

આપણી મૂળ

આપણી મૂળી ગુણગુણ આપ છે. પણ
 આપણી સામગ્રી આપણી વિચાર
 કરી વિચાર આપણો કેમ જાણે સંજોગો
 આપે જ આપ કરતાં હોય નહિ, એમ
 થાતી જાય તેઓની વર્તણૂકને સાર કાઢતા
 બાબત એના જેવી જોઈ તેણી જુદા જોડ
 એવામાં આપણી નથી. અને એવી લગ્ન
 તે આપણને લીધેલા લગાડવારી નહીં.
 એમ જોઈ જોઈમાં જોઈપડે એવાં કંઈક
 સામગ્રી આપણે જોવામાં, જાણે કે તેમ
 મૌલિક વિષયોને વિષે પણ જોવામાં આપે
 છે. મૌલિક વિષય જોવામાં હશે કે કે
 "આપણી સામગ્રી આપણી આપણી"

મણુનો, અને તેવી લાગણીને માણુસની
સાધારણ અભિનિષા ધોરણને પહેલો
પહેલોચાડનાર મણુનો. પણ શ્રોત અને આગળ
વધવાની ધૃતિ એ તો હમેશાં રહે છે.
એટલે અકસ્માતને દૂર રાખીને, માણુસને
પૈસા એકઠા કરવાનો કાવો મણુને, કેવા
જીવની મજૂરીથી તે કેવી લેવડેવડા માણુસ
વંચારેમાં વધારે હોલવ એકઠી કરી શકે એ
વિચારવાનું છે. આવી વિચારને આધારે
ધોરણ રચીને પછી એકમીજાની મરજીમાં
આવે તેટલી અરસપરસ લાગણીનો ઉપયોગ
કરી જલે લોકોને વહેવાર ચલાવ્યામ."

જો અરસપરસ લાગણીનું જેર લેવડેવડા
ધારાની જાતણ હોત તો ઉપરની દલીલ
અરોગર મણુવત. માણુસની લાગણી એ
અંતરત્વ તબ છે. મોંઢેવડા ધારા એ એક
સંચારી વિષય છે. જિલે જિલેની જાત એક
તબી. એક જાત મણુક વિલાયાં તબી હોત
અને તબી તબર એક તરફથી મણુક જેર
મણુ હોત તે બીજી તબ આકરિષ્ટ
જેર મણુ હોત તે આપણે પહેલાંથી

બધુક જોરનું માપ કરીયે તે પછી આકસ્મિક
 જોરનું માપ કરીયે. જાણેના તારણ ઉપરથી
 તે જોરની ગતિના નિશ્ચય આપી કરી
 શકાય. આમ આપણે કરી શકીયે જોયે
 તેનું કારણ એ કે આકસ્મિક અને બધુકનાં
 જોર બંને એક જાતનાં છે. પણ માણસ-
 જાતના સહેવારમાં સેવડેવના બધુક નિયમનું
 જોર અને અસપર્શ લાગણીથી
 આકસ્મિક જોર એ બેની જાત જુદી છે.
 લાગણી એ માણસની ઉપર જુદા પ્રકારની
 તે જુદી રીતે અસર કરે છે. તેથી માણસનું
 સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. જો તે જોમ બધુક
 જોરની ગતિના ઉપર જુદા જુદા જોરની
 અસર આપણે સરવાળા બાદબાકીના નિયમથી
 તપાસીયે તેમ લાગણીની અસરને આપણે
 તપાસી શકતા નથી. સેવડેવના પારાનું જ્ઞાન
 તે માણસની લાગણીની અસર તપાસતી
 વેળા કંઈ કામમાં આવતું નથી.

લૌકિક શાસ્ત્રના ધારા યોગ્ય છે એનું
 કહેવાનું કંઈ કારણ નથી. કલનની વિગત
 તો ધારે કે માણસને આમ ધારા જ છે

તે હાડપિંજર નથી, તે પછી ધારા પડે
 તો અથે તેના ધારા અત હોય, પણ તે
 ધારા હાડપિંજરવાળી માણસને લાગુ નહિ
 થાય. તેમ જ લૌકિક શાસ્ત્રના ધારા અત
 હોવા છતાં લાગણીથી બંધાયેલ માણસને
 લાગુ પડી શકતા નથી. કેમ કે સરતમાજ
 એમ કહે કે માણસના માંસને નોખું પાડી
 તેના છાં બનાવીયે, તેને લાંબું કરી તેની
 દોરી બનાવીયે, પછી તે એમ પણ કહે કે
 તેમાં બે હાડપિંજર દાખલ કરીને તે
 કેટલી-કેટલો આવશે. આપુ મોહનારને
 આપણે માંડો કહીશું. કેમ કે હાડપિંજર કંઈ
 માંસથી નોખું પાડીને કેસરતના નિયમ
 થી સંકળી નહિ. તેમ જ લૌકિક શાસ્ત્રના
 નિયમ માણસજાતની લાગણી દર કરીને
 પ્રકાશ તે માણસને ડાળના નથી. છતાં
 લાગના લૌકિક પદોના અંગતનારા માણસો
 જેવા કેસરતી ચિહ્નની. તેમ જ કહે કે
 તેમના વિચાર મુજબ માણસ ગરીબ-
 સગી માણ છે, તેમ જ પારસી તેના નિયમ
 પડે છે. તેમાં કય છે એમ જાણી છે, જ્યાં

તેની મજબૂરી કરતાં નથી, આપું સાચું તે
જેમાં કાલ-કાલના-સા પાયાએ, મુખ
એ તેવા મજબૂરી એ વાત મલી શકે ?

[illegible]

અંતર નથી. મા વધારે જોરાવર નોવાડી
પોતે શેડીનો દુકડો ખાઈ જતી નથી. તે જ
પ્રમાણે માણસો વચ્ચેના સંબંધમાં સમજવું
પડે છે.

કદાપિ એમ કહીએ કે માણસો ન
પશુઓમાં કેંઈ તફાવત નથી; આપણે
પશુઓની માફક જોડખીનના સ્વાર્થને સાર
કરવું જ જોઈએ. તોપણ આપણે નિયમ
બાંધીને કહી શકતા નથી કે શેડ નોકર વચ્ચે
હંમેશાં અંતર રહે કે ન રહે. રિવાજ
પ્રમાણે તે બાબમાં ફેરફાર થવા કરે છે.
એવું કે કામ સાંકે લવું જોઈએ અને કિંમત
પૂરી મળવી જોઈએ એ તો ભલેનો સ્વાર્થ
છે. પણ નવાનો બાળ તપાસતાં એકને
કામ હોય ને બીજાને જોરલાલ થાય એમ
વળી શકે છે. નોકરો માંથી અને વપાડા
રોડે એટલા જોડા કરનારાં વાવડામાં
શેડનો સ્વાર્થ નથી સમજાતો, અને જે
કરખાનું જોરાવર ન બાંધી શકે તો જ
બારે ચમાર માગે તેમાં નોકરોનો સ્વાર્થ
નથી સમજાતો. જે શેડના સંગ્રહ નું

ફરેલી કરવાના પૈસા સંકળી પાડે. ન હોય
તો નોકરે મૂકે ખમાર કે બીજાનું પગાર
માગે. એ સંધાનું અસાધ્ય અવસ્થા.

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે આપ-
કેના પિતૃત્વ ઉપરથી આપણે કંઈ કામ
બટની ઉપર એ બાબતોનું નથી. હવેની
નિમમ્મ નર મેળો છે કે પૈસાની વધવટના
ધારણુ વધારે માગ્યોતો પડેવાર, ન આપણે
જોઈએ. તે વહેવારને આપણે અસાધ્ય
ધારણુ હવે છે, એટલે માગ્યોતો મમમ
કર્તીને નીતિએ કે અસીતિએ પોતાનું કામ
કાટવાનો વિચાર તદ્દન છોડવો જ જોઈએ.
આમુક રીતે વર્તવાથી હવે શું થશે એ
કોઈ માણસ હમેશાં જાણી શકતો નથી. ૧૩૩
પણ આમુક કામ જાણી છે કે અસાધ્ય
એટલું તો આપણે જોઈએ છીએ. તોયે જાણી
શકાયે છીએ. પણ આપણે એટલું પણ જાણી
શકાયે છીએ કે નીતિવાર્તીનાં અસાધ્ય
અસાધ્ય તો જ આપણું જોઈએ. તે
વહેવારનું આપણે અસાધ્ય એકે રીતે
આપણે જોઈએ છીએ. શકતા નથી.

નીતિનાયકા નિયમમાં અસપાશની
 લાગણીના સમાસ થઈ જાય છે, અને તે
 લાગણી કુપર તો નોકરના સંપર્કનો
 આધાર રહે છે. આપણે જારી લઈએ કે
 રોક પાતાના નોકર પ્રત્યે અને તેમ
 વધારે કામ લેવા હજી છે, નોકરને કામની
 દુરસદ નથી આપતા, તેઓને ઓછા પ્રમાણ
 આપે છે, તેઓને કામની કોઈ કામના
 રાખે છે. દુકામાં નોકર માત્ર રોક તે કામ
 લેવા દાખા રોકે જોઈએ તેને આપે છે.
 આમ કરવામાં કામ કરેલી કે તો હજી
 અન્યાય કરતા નથી. નોકરે આપણે પ્રમાણ
 પાતાના આપણે પ્રમાણ કરીને આપણે કે તે
 રોક તે તે છે. કામ તેમ આપણે તેમ
 તેની હજી જોઈએ તેને તો આપણે
 નોકરને વધારે કરી પ્રમાણ તે
 મીઠા નોકરે પાતાની તેને કામ છે. આપણે
 આપણે વાત પ્રમાણ સમજાવે છે કે
 અને તેઓ પ્રમાણ છે કે આપણે તેમ
 અને તેમ કામ આપણે તેને વિદ્યાથી
 પ્રમાણ તેને કામ પ્રમાણ તેઓ આપણે

કેવળે દાસ મને છે તે તેથી કોઈક
તોડને પણ તાલ પડે છે.

પણ વિચાર કરતાં આપણે બાકશું કે
આ વાત બરાબર નથી. જે તોડને જે એક
બંધ કે સમી રીત અને તેને અપાયાગ
માત્ર અમુક જાણા તેવું જ કામ થીત
તો જે દિશાએ આવું થીત. પણ આવી
તો તોડને અપાયાગે તોડે તેના આત્મા
છે. અને આત્માનું પણ તે અર્થે જીવોત્તર
જપા નિયમેની કાંઈ વાત છે તે તેને
જાણ પાડે જે. માણસની યંત્રમાં પૈસાકી
કામલા બરખાથી વપારમાં વપારે કામ
નહિ લાગે સહાય. તેનું સરખા કામ જ્યારે
તેની માગણી હોરવામાં આવશે ત્યારે જ
લગે. એ તોડની વચ્ચે તોડ પૈસાની નહિ
પણ પ્રીતિની હોય જોઈએ.

સાધારણ રીતે એમ અને છે કે ત્યારે
જો હુસિયાર અને કોઈકી હાથ છે ત્યારે
જોઈકી તોડ પ્રતિભાને જોતાં કામ કરે
છે. પણ એમ પણ અને છે કે ત્યારે

એક જાણસુ અને નમણા હોય છે જાણે
 નોકરનું કામ જોળે તેમનું નથી અને
 મનુ ખરેખર નિયમ તો એ છે કે
 દુસિયાસીમાં એકસરખા બે સીદ બહાર ને
 નોકરો અને એકસરખા બહાર તો
 સામજીવામાં રહેતો નોકર માનવી પિતાના
 મોહના નોકર કરતાં વધારે તે સરસ કામ
 કામ કરશે.

કાંઈ હોશે કે એ નિયમ ખરેખર
 નથી; કેમકે માયા અને બહેરખાતીનો સરસ
 ધણી તેના બહાર જ અને છે તે નોકર જાણે
 થઈ છે. મનુ એવી દલીલ બતાવતી નથી.
 જે નોકર માયાના બહારમાં એકસરખી
 બનાવે છે તે નોકર નેપારે તેના ઉપર
 માખણી વાપરવામાં આવશે ત્યારે ખાતીનો
 બાનશે. બહાર દિલના મોહ તરફ જે નોકર
 અપ્રામાણિક થશે તે નોકર અન્યાયી માને
 તુલસ્તાન પહોંચાડશે.

એકબે દરેક વચતે તે દરેક માણસની
 વચર પરીપક્ષથી નજર રાખવાની સાઈ જ

પતિના આને છે. અહીં આપણે જાણીએ
 એક જાતના જોર તરીકે જ નિર્માણ
 કરીએ છીએ. માતા એ સરસ છે તેથી
 હમેશાં વાપરવી એ એક જુદી જ વાત છે.
 તેના આપણે અહીં નિર્માણ નથી કરતા.
 આપણે તો અહીં એટલું જ બતાવીએ છીએ
 કે અર્થશાસ્ત્રના સાધારણ નિયમો જે
 આપણે જોઈ ગયા તે બધાને માતા—
 લાગણીથી જોર બાળીને કાઢી છે. એટલા
 જ નહિ પણ આપણે એક જુદા જ
 પ્રકારના જોર લેવામાં અર્થશાસ્ત્રના બીજા
 નિયમો સામે નથી નમ્યા, પણ તે નિયમોને
 એક જોર પુરીતે જ નબી સહે છે. એ જોર
 લાગણીથી હિસાબ કરે તે બધું
 મળવાના હિસાબી જ માતા બતાવે તે
 તેને નિરાશ થવાનો સંભવ છે. માતા તે
 બાબતે ખાતર જ બતાવતી, અને બધું
 તમરમાં રોકતી મેલે જ આવે છે.
 કહેવાય છે કે આજ મેળાવાં, આપણે જ
 નવું જોડે તે આપણે રાખ્યા આપ
 નહીં.

મસલકુ અને તેના સરદારનો હાથનો
 લખે. તે કાંઈ સરદાર અર્થસાધના
 નિયમો લાગુ પાડીને પોતાની મસલકુના
 સિપાઈ પાસેથી કામ લેવાને માગશે તે
 બારેક કામ તે નહિ કરી શકે. ઘણા
 હાથસાધનામાં જોઈએ છીએ કે જે મસલકુનો
 સરદાર પોતાના સિપાઈના સંબંધમાં
 આવે તે તેઓની સાથે માન્યથી વર્તે
 છે, તેમના મસાથી રીઝે છે. તેઓના
 દુઃખમાં ભાગ લે છે, તેઓની જાતની
 રખેવાળી કરે છે, દુઃખમાં તેઓની તરફ
 લાગણી બરાબે છે તે સરદાર સિપાઈઓની
 પાસેથી ખર્ચે તેવું અપરં કામ કરી તે કાંઈ
 સરદાર જોસિહાસિદ્ધ હાથસાધ લેવા માગ્યો
 જોઈએ છીએ કે જેમાં સિપાઈઓ સરદારને
 બહાત તથી તાં જાણે જ લાગુ પડતાં પેલા
 જોવામાં આવે છે. આમ સરદાર
 અને સિપાઈની વચ્ચે લાગણી જેકે જે
 ખર્ચે જોઈએ છે. તેમજ સરદારોના ટેળામાં
 પાકુ વારાણી તથા લંટારની ટેળા પૂરી
 માન્યથી બરાબે છે. તેમ છતાં વીતે વધર

કારખાનામાં શેઠ ત્રાકર વાંચી આવેલા બાટી
સંખ્યા આપણે જોવા લાગી. તેનું એક કારખા
તો એ કે જે આખા કારખાનાઓમાં
ત્રાકરના પગારનો આધાર લેવાલેલો
ધારાઓ ઉપર રહે છે. એટલે શેઠ ત્રાકરની
વચ્ચે આપણે વર્તવાને બદલે અમારા વતે
છે અને લાગણીને બદલે તેઓનો સંબંધ
વિશેષ—સમોજીયા જેવો જોવામાં આવે
છે. ત્યારે આપણે જે સવાલોનો વિચાર
કરવો રહ્યો.

એક તો એ કે હેવદેવનો હિસાબ
ક્યાં વિના ત્રાકરનો પગાર કેટલો દરજ્જો
કરાવી શકાય.

બીજાં એ કે જેમ જૂનાં કુટુંબોમાં
ત્રાકરો હોય છે અને શેઠ ત્રાકર વચ્ચે સંબંધ
રહે છે અથવા તો પલટાણામાં સરદાર સિપાઈ
તરફે સંબંધ રહે છે, તેમ જ કારખાનાઓમાં
ત્રાકરોની અમુક સંખ્યા, ગમે તેવા અખત
આપે હતાં તથા હતાં તથા કમી રીતે
રાખી શકાય.

પહેલાં સમાપનો વિચાર કરીને, જે
 અભયમીની પાત છે કે અર્થભાગીની
 કારખાનાના કામકામના પગારની હદ
 વાળી સદાચ જેનું કમતા જ નથી.
 છતાં આપણે બેઠકો કે હાજીયાના પણ
 પ્રધાનના પદનું લીધાજ કરીને વેચાણ કરતા
 નથી, પણ તે જો તેણે સાચાજ હોય છતાં
 તેને એક જ પગાર અમારો છે. તેમ જ જે
 જોડાનાં જોડા પગાર લે એવા માણસને
 પાઠવી બતાવતા નથી. વેદ વાંચનાર
 વાળે પણ સાધારણ રીતે એવો અમારો
 રાખતા નથી. એટલે આપણે બેઠકો છોડી
 કે હોમ મુલકના રાખનામાં આપણે અમુક
 દર અમાણે જ પગાર આપીને છોડે. ત્યારે
 કાંઈ કહીએ, કું સારા અને અરાજ મજૂરને
 એક જ પગાર હોય ? હાજીયા તો એમ
 જ નેતરો. પરિણામ એમ આવશે કે જેમ
 આપણે વેદ વાંચનાની કિંમત જ રી હોવાથી
 તારા તારા અમલ તોડી પાડે નહિ
 તેમ જ એક જ દર મજૂરોને હોવાથી સારા
 કરીયા કુતાર પાડે જ નહિ. સારા કામ-

દાણુ ઇલામ એ જ કે તેને પસંદ કરવામાં
જાવશે. એટલે હુદાવી અને બીજા નિમમ
એ જ મર્યાદા કે જ્યાં જ્યાંમાં તે તે જોઈતા
કામના આધારે સમાવતી કરી પાંચવી જોઈશે.
અર્થાત્ આદરના વગરનો માનવર એટલે કર-
મણે લાભિ મેલેને પૂનાપામ નાખી મને
કે ત્યાં જાવે પરિણામ પાડે જ જાણે છે.

તેને જોઈને સમાવતી વિચાર કરીને. તે
એ કે સંપાદકી મને તે સિત્તિ હોય ત્યાં
કારજનાઓમાં જેટલા કામદારેને અમલ
રાખવા હોય તેટલાને રાખવા જ પડેછે.
અર્થાત્ અનિશ્ચિત મેલે કામદારોને કામ બંધી
કે ત્યારે તેમની વધારે પગાર આપશે જ
પડે છે. પણ જે કામદારે તેમની પાસથી
માથ કે પોતાની તોફારી કામદારના માથથી
જો તેમના જાદુ જોવા પગારથી કામ કરશે.
જેટલે તેમનાં એ કે જે કામ પોતાના તોફારોને
કામનો સાથ આપે છે તેને જેટલે રાખશે જ
માથ છે, અને જે તોફારી કામદારી તોફારી
કરે છે તેને પણ રાખશે માથ ની. આથી
કામદારોમાં મેલે ત્યાં જાદુ નથી રાખવા.

મોટાં લોકોએ પેઠી સમાતાં નથી, મોટા હોય
 જાંપી સમાતા નથી. સિંપાઈ સરકારને કામ
 ચલાવે તેવાર જામ છે અને તેથી જ
 સિંપાઈનો ખર્ચો એ સાધારણ મજદૂરના ધંધા
 કરતાં વધારે માનવીયક ગણાયો છે. ખર્ચ
 જેતાં સિંપાઈનો ખર્ચો કલમ કરવાનો નથી,
 પણ ખર્ચનો જવાબ કરતાં પોતે કલમ
 લખાતો છે. જે સિંપાઈ કરે તે પોતાનો
 જામ પોતાના સંબંધને મોંપી જાયો છે. તે જ
 પ્રમાણે વહીવટ, વેદ અને પાદરીનું આપણે
 લખાયો છીએ. તેથી જ તેઓ તરફ માનની
 નજરે જોયો છીએ. વહીવટ પોતાની ઇંડી
 જતાં મુખી પણ ન્યાય કરે છે. વેદે
 અનેક સંકટો કાઢત કરીને પણ પોતાના
 દરદીની સારવાર કરી પડે છે. અને
 પાદરીએ પણ તેમ જાય તેમજ પોતાની
 જમાવતે જેમ આપવાનું અને તેઓને
 ખર્ચ કરતાં પોતાનાનું કામ કરતું
 પડે છે.

જામ ઉપરના ધંધાઓમાં અને જે
 તે વેપારવણમાં તેમ ન જાય ? વેપારની

સાથે હમેશા અતીવિ પારી લામી છે તેનું
 મું કારણ હશે ? વિચાર કરતાં એમ
 જોવામાં આવે છે કે વેપારીને હમેશાં
 સ્વાર્થ જ માની લીધેલ છે. વેપારીનું કામ
 યશ્ય પ્રજાને બહરનું હોય તે જતાં એવું
 આપણે માની લઈએ છીએ કે તેનો હેતુ તે
 માત્ર પૈસાની માત્રી ભરવાનો જ છે. કામચલાઉ
 યજ્ઞ વેપારી કેમ અપારાધી પૈસા એકઠા કરે
 એવા જ કરવામાં આવે છે. ધોરણો યજ્ઞ
 એવા જ વાપર્યા છે કે લેનાર યજ્ઞીએ
 એકાદમાં એકાદ કામ આપવું, અને વેચનાર
 જેમ અને તેમ વધારે માગવું અને લેવું.
 આમ વેપારીને દેવ પાડી છે અને પછી
 હોડા મોતે જ વેપારીને તેના અપારાધિક
 યજ્ઞને સારૂ કલકો મળે છે. આ વોરણ
 દરવાની ગરર છે. વેપારીએ સ્વાર્થ જ
 સાધવો, પૈસા જ એકઠા કરવા એવો નિયમ
 નિયમ તથા. એવો વેપાર તેને આપણે વેચનાર
 નહિ કહીએ પણ ચોરા કહીશું. જેમ
 સિપાઈ રાજ્યને સારૂ પારે છે તેમ વેપારીએ
 પ્રજાના મુખને અર્થે પૈસા મુખાવરો કરે

અને જન પણ મોટો કરે. બધા રાજ્યમાં
 સિપાહીનાં ધર્મો પ્રબળ રહ્યા છે. આને કે.
 મારીનો નો કેળવણી આપવાનો છે.
 તેઓ તેને તંદુરસ્તીમાં રાખવાનો છે.
 બરીબરો. આદર હવસાર પ્રથમાં
 કેળવવાનો છે.

અને તેમણીનો પ્રબળ સાર નિહતો
 માલ પુરો પાડવાનો છે.

આ બધા માણસોની ફરજ બંધને વળતે
 પોતાનો જન આપવાની પણ છે. એટલે કે
 ધરતે વપતે મરવા તેમાર નથી તે જીવનું
 શું એ જાણતો નથી. આપણે જોઈ ગયા કે
 તેમણીનો ધર્મો એ પ્રબળ નિહતો માલ પુરો
 પાડવાનો છે. જેમ મારીનો ધર્મો તે પમાર
 મેળવવાનો નથી પણ શિશુ આપવાનો
 છે, તેમ તેમણીનો ધર્મો તે નો મેળવવાનો
 નથી પણ માલ પુરો પાડવાનો છે. આખા
 તાર મારીને ફેલી ગયા રહે છે. તેમ
 તેમણીને નો મળી રહે છે. પણ તેઓ
 જોઈને ધર્મો મારા આપવા તે નો ઉપર

તમારે રાખવાનો નથી. બન્યો પગાર કે
 નહીં મળે ત્યાં ન મળે તોપણ પોતાનો ધંધો
 —પોતાની રજા—ખાતે રાખવો છે. આ
 વિચાર ખરો હોય તો વેપારી એ ઉત્તમ
 માનને લાયક છે, કેમકે તેનું કામ માત્ર
 સરસ પેદા કરવાનું અને પ્રબલ પોસાડ
 સહે તેવા રીતે પૂરો માડવાનું રહ્યું. તેમ
 કરતાં તેના કામ નીચે સંકટો કે હુનારો
 માણ્યો હોય છે તેઓનું રક્ષણ કરવું,
 તેઓની સારવાર કરવી એ પણ તેનું કામ
 રહ્યું. આ કરવામાં બહુ ધીરજ, બહુ શાયા
 અને બહુ ચતુરદર્શિ જોઈએ. અને જુદાં જુદાં
 કામ કરતાં તેણે પણ બીજાઓની જેમ
 મરવું ધરે તો તે પણ પોતાનો જાન આપે.
 આવા વેપારી પોતાની હાથર મને તે સંકટ
 પડે, પોતે બીજાની ચક્ર જાય, તે છતાં ત્યાં
 જ્યાં તદ્દિ ગમે અને ઈચ્છા નાક. બધી
 પોતાના કામ તેના માણ્યોની હાથર
 અત્યંત માનની રીતે. બધી વેળા ગેરો
 કારખાનાઓમાં કે વેપારમાં જુદાં જુદાં
 તાલીમે છે. તેઓ પ્રત્યેક વેળા પોતાના

બરખાસી કરાવ્યું છે. એટલે આ તો શું
 માખાપ બનવું પડે છે અથવા તો બી શક
 બેઠસાર રહે તો બુવાનીયો. વગર માખાપનો
 અંક પડે છે. એટલે પમલે પમલે વેપારીએ
 કે શહે પોતાના મનમાં એક જ સંચાલ કરવો
 ધરે છે. તે એ કે

‘જેમ હું મારા દીકરાઓને શાખું છું તેમ
 જ મારા તોફરોની તરફ વર્તું છું કે નહિ ?’

એક વહાણના કપ્તાનની તમે ખલાસીઓ
 હોમ તેમાં તેના દીકરા પશુ દાખલ હોમ.
 કપ્તાનની રચના જ્યાં ખલાસીને દીકરાની
 માફક ગણવાની છે. તેમ જ વેપારીની નામે
 વણા તોફરોમાં પોતાનો દીકરા પશુ હોમ તો તે
 ધાંધામાં જેમ તે દીકરાની સાથે વર્તે તેમ જ
 તેણે બીજા તોફરોની સાથે વર્તવું પડ્યો.
 આમ જોઈ જઈ અર્થશાસ્ત્ર કહેવાય.
 અંતે જેમ વહાણના કપ્તાનની રચના વહાણ
 નેપણમાં જાવી પડે ત્યારે પોતે સીધા
 હોમ તે કપ્તાનની છે, તેમ જ દુકાન વગેરે
 બીજા તોફરોમાં વેપારીની રચના પોતાના
 માણસોની અથવા પોતાની પહેલાં કરવાની

છે. આવા વિચારો કેળવે આજીવ કારક
 લાગશે. પણ તેમ કામે જે જ આ જમાના-
 ની નકાલ છે. કેમકે વિચાર કરતાં સૌ
 બોલે કંઈક કે બહેં ધોરણે આપણે હમણાં
 કહી ગયા તે જ છે. જે પ્રજા હમે માણવી
 છે તે પ્રજામાં સીંછ બતણું ધોરણે કરીજ
 માલી નહિ રહે. અર્થેજ પ્રજા આજ સુધી
 નહીં રહી કે તેનું કારણ જે નહિ કે તેણે
 અર્થશાસ્ત્રના નિયમ અજાણેલ છે; પણ તે
 નિયમોના અર્થ વીરલાઓએ લંગ કર્યો છે
 અને ઉપર બતાવેલા નીતિના નિયમ તેઓએ
 અજાણેલા છે. એથી જ પ્રજા આજ સુધી
 નહીં રહી છે. એના નીતિના નિયમોના લંગ
 કરનાથી કેનું વલણ વાપર છે અને કેમ
 પ્રજાએ પાણું લાણું પડે એ વિચાર કર
 પડી જાય.

આપણે સાચાની મૂળ વિષે અગાઉ કહી
 ગયા તેથી અમામ અર્થશાસ્ત્રીઓ. અર્થ
 વજાર નીચે પ્રમાણે આપણે. 'પરમપરમની
 શાસ્ત્રીની કેમકે કાપી રાજ જે ભગવાન
 છે, પણ એની ભક્તતા રામજીનો વિભાવ

અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતા નથી. તેઓ જે શાસ્ત્રનો
વિચાર કરે છે તેમાં તો કદાચ રીતે પૈસાદાર
મનુષ્યોનો જ વિચાર પામે છે. તે શાસ્ત્ર
ખોદું નથી એટલું જ નહિ, પણ અદ્યતન તે
અસરકારક છે એમ બોધ શકાય છે. જેઓ
તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાંધે છે તેઓ એકસ
દોલતવાન થાય છે, અને જેઓ તે પ્રમાણે
નથી ચાલતા તે મરીમ થાય છે. યુરોપના
બધા ધનાઢ્ય માણસોએ આ શાસ્ત્રના
નિયમો પ્રમાણે ચાલીને પૈસો એકઠો કર્યો
છે. આની સામે હાંસો લાવવી તે નકામું
છે. ફરત અનુભવી માણસને ખબર છે કે
પૈસો કેમ મળે છે તે કેમ બંધ છે.

આ ખરોખર નથી. વેપારી વર્ગ પૈસા
કમાય છે પણ તે ખરોખર કમાયા કે નહિ
અને તેમાં કેમકે બહુ થયું કે નહિ તે
તેઓ નથી જાણી શકતા. 'પૈસાદાર' એ
શબ્દનો અર્થ પણ તેઓ જાણી શકતા નથી
સમજતા. જ્યાં સુધી તેઓ ત્યાં મરીમ થાય
એ ખાતરું તેઓને ખાતરું નથી. જ્યાં
વેળા માણસો જમતા એમ માને છે કે

અમુક દોરણે ગાંધીને બધા માણસો તરંગર
 રત્ન મહે. અરે બેતા તે કુસના ચકરની
 ભય છે. એક ખાલી ધામ કે બીજું
 બરામ છે. તમારી પાસે એક રૂપિયો હોય
 તેની સત્તા, બીજા બેની પાસે તેટલું નહિ
 હોય તેની ઉપર છે. જે સામેના માણસને
 તે રૂપિયાની ગરજ નહિ હોય તો તમારી
 પાસેનો રૂપિયો નહાં છે. મારા રૂપિયાની
 ભાગ તે મારા પોતાની તંગી ઉપર છે.
 બધી તંગી ત્યાં જ તરંગરી નથી મહે.
 બોરણે અમુક એવો કોયો કે એક માણસને
 તરંગર મરુ તો સામેના તંગીમાં રાખવો.

સાર્વજનિક અર્થશાસ્ત્રનો માન્યો જે
 કે કે ખરે જખતે તે ખરી બગ્યાએ બગરી
 તે આતન્કશાપક વસ્તુઓ પેશ કરવી, તેને
 સાચવવી તે તેના આપણે કરવી. જે ખાત
 વખતસર પાક હિતાર છે, જે સુનારો
 અથવા બરોખર કરે છે, જે સુનાર હકક
 કામ બરોખર કરે છે, જે જોરવ નેતાનું
 સ્વોર્ગ બરોખર રાખે છે તે અમુક આ
 અર્થશાસ્ત્રી બન્યા. તે ક્યાં પ્રગતી

દોષનામાં સમાવેશ કરવામાં છે. એથી જુદાં
 શાસ્ત્ર તે સાર્વજનિક ન હોવામાં. તેમાં તે
 એક માણસ માત્ર માત્ર એકલી કરે છે તે
 બીજાને તેની તમામમાં રાખી તે માત્રનો
 ઉપયોગ કરે છે. આવેા ઉપયોગ કરનારા
 પોતાનાં ખેડેલાં તથા દોરડાંખરના કેટલાં
 રૂપિયા આવી એમ વિચારી તેટલા પૈસા-
 ધાર પોતાને માને છે. તેઓ પોતાના
 રૂપિયાની કામગીરી એવા અને દોર મળી શકે
 તેટલી છે એમ વિચારતા નથી. વળી તે
 માણસો માત્રનો—રૂપિયાનો સંગ્રહ કરે છે.
 તેઓ કેટલા મેનૂરો મેળવી શકશે એવો
 વિચાર કરે છે. અને એવિયે ધારી લઈને
 કે આમુક આમુક ખાસે સોનું, રૂપું, દાણો
 વગેરે છે. તેવા માણસને નોકરીની મરજી
 પડે. પણ જો તેના પાટોમાંમાં કાળે
 સોનારખાની કે દાણાની જરૂર નહિ હોય તો
 તેને નોકર મળશે. કુરુક્ષે પડશે. એટલે
 પૈસા પૈસાકાર માણસે પોતે પોતાની રાહી
 ચલાવે પડશે, પોતે પોતાનાં કામમાં મરજી
 પડે, પોતે પોતાનું એવાં કામ પામી તે

માણસને તેના સોવાની કિંમત તેની જમીન
 માંની પીળી ડાંકરી જેટલી પડશે, તેના
 દાણો સડશે. કેમકે તે કંઈ તેના પાટાથી
 કરતાં વધારે ખાનારો પડ્યા, એટલે તે માણસે
 ખાનની મારફત સખા મજૂરી કરીને જ
 ખેતની પુનરો કરવા પડશે. આવી
 સ્થિતિમાં બધા માણસો સોનું રૂપું એકઠું
 કરવા નહિ આવે. તોડા વિચાર કરશું તો
 આપણે બોધશું કે પૈસા મેળવવા તેનો અર્થ
 એ છે કે જમીન માણસોની ઉપર સખા
 મેળવવી—આપણા સુખને સાર બાકરની,
 વેપારીની કે કારીગરની મજૂરી મેળવવી.
 અને આવી સખા સમિના માણસોની
 ગરીબાઈના પ્રસાદમાં જ આપણને મળી
 શકશે. એક સુતારને જે તેને રાખનાર એક
 જ માણસ હશે તો તે સુતારને મળશે તે
 રાજ હશે. જે તેને રાખનાર બે ચાર
 માણસ હશે તો તે વધારે રાજ આવશે
 તેનામાં સુતારને જાણે. એટલે પરિણામ એવું
 આવશે કે પૈસાદાર થવું એનો અર્થ એ
 બને કે જો તેના માણસોને આપણા

કરતાં વધારે તંગીમાં રાખવાં. અર્થઘટનોમાં
 માન્યતા મળી કે જે કે જેના પ્રમાણે
 ફેવલને તંગીમાં રાખવાથી પ્રગ્તિ જામવાય
 છે. અથવા માન્યતા સરખા થાય એમ તે
 બને છે તે તંગી. અથવા વિરખાવાથી રીતે
 માન્યતામાં તંગી વેશ કરવાથી પ્રગ્તિ ફાળી
 થાય છે. કુદરતી રીતે તંગી બને જરાયો
 રહેવાથી પ્રગ્તિ ફાળી થાય છે ને સુખી
 રહે છે.

સેસલની નસી

આમ અમુક પ્રજામાં પેસાનું અછર તે
અછરમાં પેસાની રાજાની મારફતે છે. તેથી
કિશોરથી શરૂ થઈને આ પેસા વંદરણી અને
સસલાતી નિશાની હોય અછરમાં તે અછર
અછરમાંની જે લાવની નિશાની હોય.
કરીરની ઉપર એક જાતની લાવની તે લાવની
પેસાને છે. ખીલ પાછી તે પાસાનીના
પેસાનું નિર્મિત હોય. પણ એક અછરમાં
સેસલાતી અછરમાં માર તે લાવને અછરમાં
મામ છે, તેમ એક અછરમાં પેસાને
અછરમાં મામ તે પ્રજાની લાવનીનું અછર
પણ માર છે.

પારસ જે જે અછરમાં પેસાનું અછરમાં
એક તેમને કિશોર પર અછર પાસા છે.

ત્યાં તેઓને મોતની મહેનતે ઝોરાક ગમે
 નીપજાવાં પડે છે. જો તેઓ બચે
 તંદુરસ્ત રહી સાથે કામ કરે તો સાદું કાર
 ખાંધે, ખિતર બેઠે ને અવિશ્વમાં કંઈક
 બચાવે, આને આપણે ખરી કોલત કહી
 છીએ. અને જો બચે સારી રીતે કામ
 કરે તો બનેલા તેમાં સરખો હિસ્સો મળ્યા.
 એટલે તેઓને જે સારમ લાગુ પડ્યું તે
 જો જ કે તેઓની મહેનતનાં ફળ તેઓને
 વહેંચી લેવાનો હક થાય. હવે પારો કે
 થોડી મુશ્કેલ પછી તેમાંથી એક બચ્ચને
 અસરોપ થયો. તેથી તેઓએ જમીનના
 ભાગ પાડ્યા તે દરેક બચ્ચ પાતાને હિસાબે
 ને પાતાની મેળે કામ કરવા લાગ્યા. પણ
 પારો કે અશક્તિ વખતે એક બચ્ચ માંદો
 પડ્યો. એમ સવાથી તે બાળને પાતાનો
 મારો પાતાપરો. ત્યારે બાળને કહી કહી
 'હું એટલું કામ તમારું સાદું કરવા ત્યાં
 છું પણ એવી મહેનત કે ત્યારે કામ થા
 ત્યારે ત્યારે મારે સાદું તેટલું જ કરવું.
 ત્યારે મને બાળી આપવું પડશે કે નહિ.

હવાક હું કામ કરું તેટલા હવાક તમારે
મારી જમીન હવેર ખપ પડે એમ કરવું.
વળી જો મોદાની માંદગી લાંબી ચાલી
તે હોંક વેળાએ જોતા સાજા માણસને
હવેર ખપાવું હવેર ખપવું જાવું. ત્યારે
મોદા સાજા હોવા તે વેળા હોંક જમીની
હી સ્થિતિ થાય ? જને જમીન ખરીદી થયા
મણાય. કેમકે મોદા માણસ આટલે રહો
તે હરખિયાદ તેના કામનો કામ ન જાયો.
જો બાધજન્ય ખૂબ વધારે કામ કરવાશે
તે જોગ જમીન માંડી લઈશે. જતાં તેણે
જેટલો વખત મોદાની જમીનને આપ્યો
તેણે પાટલી જમીનનુંથી ગયો એ તે
જાણત વાત હતી. જેટલે જો જમીની જે
નિષ્કાંત દોષી જાયો તેના પાટલો જો.
જેટલું જ વાતિ જમીન જેમ જમીન
જમીનો સંગત્ય જમીનો. મોદા માણસ
જમીનો કરજશક જો તે જમીની જમીની
જાણીતે જે પાટલું જવાજદ જમીન હો, તે
જો તે જાણ માણસે પાટલી જમીન

દરતાવેલોના કુપરોમ કરવા માણું. જો તેમ
 કરે તો તે પોતે વળત આપામ કરી શકે—
 આગસુ વધ તરે; તેની પરજી થકે તો
 સાળા બરેકા માણસની પાસેથી બીજા
 વખત છે. જોયો કંઈ વેચકાપરેસર થયું
 જોયો કંઈ નહિ કરી શકે. હવે જો કંઈ
 પરદેશી મરી આવે તો તે નિત કે કોઈ
 માણસ મેલવવાનું થયો છે તે બીજાને માટે
 પડ્યો છે. તે વળી જોઈ કે કોઈ તો
 કોઈ આપામ કરતો આગસુમાં પાંચો રહે
 છે તે બીજાને મળૂરી કરતો હતો તંગી
 જોગવે છે. આમાંથી વાંચનાર જોઈ શકશે
 કે બીજાની મળૂરી/મેલવવાના કહ્યું પરિ-
 વામ જો આવે તેને પરી મેલવતો પડાશે
 સાચ છે.

હવે બીજાને કામનો સહી. વધુ બધું
 કોઈ શાસ્ત્ર રચાણું ને ગણે જલ્દી તેના
 મહેલા કામના. દરેકે શુદ્ધો ગુણો વાક ઉતાપી
 કે જોનો કુપરોમ બધા કરી નકે વળી પારે.
 કે તેમાંથી કોઈ માણસે બધાના વખતનો

અચાનક કરવા સાર પોતે ખેતી છોડીને
 જોડનો માલ બીજાને પહોંચાડવાનું માથે
 લીધું ને અહલામા અવાજ દેવાનું કરાવ્યું.
 એ આ માણસ નિવસતર માલ લાવી લઈ
 આવ્યો તો અવાજે સાલ માલ હવે પારો
 આ માણસ માલની આપણે કરવામાં
 પારી કરે છે. પછી તંજીનો વખત આવે
 તો એણે તે દલાલ પોતે ચોરેલો દાવો
 આપે છે. આપે છે. આમ કરતાં
 એવરે તે માણસ એક એકતને બીજારી કરી
 મુજી રહે છે ને એવરે તેજાને પોતાના
 મનસુર મનાવે.

વિપરીત દાખલો ચોખ્ખો અચાનક
 બતાવે છે. કદાં આમ જ માલના વેપારી
 એનો માનસો બદલે છે. વધુ આપણે
 એમ પણ જોઈ રહીશું કે આમ માનીને
 અચાનક અવાજ પછી પછી મિલકત
 એકી કરશે તો એનો મનસુર પાસાણિક
 દાવ ને ઘણાં લેવા કરતાં-જોડના રીત.
 રીત એ એકતોના કામ એકતું વધુ. એક
 જોડની માલને મહિ મળવાની તેમની

નતવું સંપૂર્ણ રૂપ તેઓ નહિ ધારી શક્યા.
અને પેલા મોર કલાલના હાથમાં જે
ચોરીનો માન આવ્યો તેનો પૂરો તે સારસ
ઉપયોગ નહિ થયો.

એટલે આપણે અધિતના જેવો હિસાબ
કરી શકાય છે એ કે અમુક પ્રજાની રાસત
તપાસતા તે દોષત કેમ થઈ છે તેની કપર
તે પ્રજાને પૈસાદાર અમુકી કે નહિ તેનો
આધાર રહ્યો છે. પ્રજાની પાસે આટલા
પૈસા છે તેથી તે તેટલી પૈસાદાર છે એમ
નહિ કહી શકાય. અમુક માણસના હાથમાં
અમુક પૈસા તે અંત, હોશિયારી તે
આજ્ઞાદાનીતી તિશાની હોય; અથવા તે
નાશકારક મોજબાજી, અતિ લુલ્લમ અને
દુશ્મની - જિદાઈ હોય. અને આમ
હિસાબ કરવો તે ખાત નીતિ બતાવે છે,
એટલું જ નહિ પણ અંતઃપ્રજ્વલિતી મણાવ
તેવો પૈસો બતાવે છે. એટલે સમગ્ર એવી
કે જે પેલા થતાં ચીજો હસનગમી થઈ હોય
ખીજ એવી કે એક માણસના હાથમાં
આવતાં દસમાણી નાશ થયો હોય.

એકલે તીતિ અનીતિનો વિચાર કર્યો
 વિના દોલત એકઠી કરવાના ધારા થડવા
 એ તો માત્ર માણસની મગરૂરી બતાવનારી
 વાર્તા થઈ. 'સસ્તામાં સસ્તું ખરીદી મોંઘામાં
 મોંઘું વેચવું' એવો જે નિયમ છે તેના
 જેવું બીજું કશું માણસને નામોશી લગા-
 કનારું નથી. 'સસ્તામાં સસ્તું વેચું' એ તો
 સમજવા. પણ ભાવ કેમ થટવા? આમ
 લાગ્યા પછી બારોડીમાં 'બજારને મચેલા
 મોલસા તે સોંધા હોઈ શકે છે. ધરતીકંપ
 થવા પછી પડી મચેલા ધરતી છોડા મોંઘી
 હોઈ શકે છે. પણ તેથી આમ અને ધરતી-
 કંપ એ મજબૂતા લાભને સાર જ્યાં એમ
 કહેવાની મોખ્ખી હિંમત નહિ આવે. વળી
 'મોંઘામાં મોંઘું વેચવું' એ સમજવા પણ
 મોંઘવારી કેમ આવી? રોડીનું દામ તમને
 આજે સારું મળ્યું. પણ તમે શું તે દામ
 ધરતા માણસની છેડી ઝાડી લઈને જોશું?
 અથવા તો તમે તે રોડી મોંઘા માણસને
 બારી કે જે કાંઈ તમારું બધું પડાવી વેસા?
 કે શું તમે તે માછ સિંચાડીને બારી કે જે

સિપાહી તમારી વેંક લૂટવા નેવારા. આમાંના એકે સેવાયનો જવાબ તમે વચ્ચે ન આપી શકો છો. તેમજ તમે જાણતા હો. પણ તમે બાજબી રીતે નીતિસર એમાં કે નહિ. તે તો કહી શકો છો અને બાજબી બાજબી જ દરકાર રાખવાની જરૂર છે. તમારા કામમાં મોઢને કુશ ન શાય એમ જ જણાયું ને તે પ્રમાણે કરવું એ તમારી દરજ છે.

આપણે જોઈ ગયા કે પૈસાની કિંમત માણસોની મજૂરી તે વડે મેળવવા ઉપર છે. એ મજૂરી મિલકત દ્વારા એ તો પૈસાની મરજ રહેલી નથી. પરંતુ માણસોની મજૂરી વગર પૈસા મળી શકે એવા કાંઈક એવામાં આવે છે. અને પૈસાના કડવાં બીજાં નીતિનકાર વિશે હાથ કરે છે એવા કામના આપણે જોઈ ગયા. પૈસા ત્યાં જાય નથી કરી શકતા. ત્યાં કામના કામ કરે છે એમ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પછી જોઈએ પૈસાની માણસોની જોડવા શકતા નથી.

વળી જો આપણે કમુખ કહ્યું કે આમુજી-
 ની -પામિલી કામ દેવાની શક્તિ તે હેમત
 છે, તો આપણે એમ પણ જોઈ શકીએ કે
 તે પાણુઓ જેટલે દરજ્જે સેલિનાર અને
 નીતિવાન હોય તેટલે દરજ્જે દેવાતનું
 આપ વધુ, જોન વિચારતાં આપણે જોઈશું
 કે ખરી દેવતા તે શોકુદી, તપી, જન
 મોહનો પેટ છે. દેવાતની આત્મચરીના
 આંતરામાં તપી દરજ્જા, પણ પાણુઓ
 દિશમાં કાઢતી છે. અને એ પાત ખરી
 હોય તો અર્ચનાજનના અર્ચન વિચાર તો
 એ અર્ચના કે જેમ જો. તેમ આમુજીને
 તપમાં, પાણુમાં તે પાતમાં આરોગ્ય રાખવા.
 જોના અવગર પણ આપે કે અવરે
 કોઈક યોગ્યમીયાના કીરાણા ક્રમમાં
 અમુજી પેટામાં દેવાતનો દેવાવ કરવાને
 આપે આપે જોના તપમાંજ આમુજી
 કોઈક તેની પાતક પેલાના નીતિવાન મુકા-
 પ્રક્રમેને આપણી કહી શકે કે

‘આ પાતી દેવાત છે.’

આદલ ન્યાય

હંરવી સન પૂર્વે કેટલાક સૈમ હપર
એક વહુદા વેપારી થઈ ગયો. તેનું નામ
સાંતોમન હતું. તેણે ઘણો પૈસો મેળવ્યો
હતો અને તે ઘણો ગ્રખ્યાત થયો હતો.
તેની કહેવતો આજ પણ યુરોપમાં ચાલી
રહેલી છે. વેનીસના લોકો તેને એટલો
ચાહતા કે તેઓએ વેનીસમાં તેનું બાવણું
ઉઠું કરેલું. એની કહેવતો આ
જમાનામાં ગોળી રાખવામાં આવે છે,
છતાં તે પ્રમાણે ચાલનારા બહુ થોડા
આઈનીએ છે. તે કહે છે કે 'ન્યાય બહુ
ગોલીને પૈસો કમાવે છે તેઓ થગદર છે
ને તેઓના ચોતની એ નિશાની છે.' પણ
બીજા જમાનો તેણે કયું છે કે 'હાથ

ખોશની દોલત કંઈ રાખે, કમલ નથી.
સત્ય એ મોતમાંથી બચાવે છે. આ બધે
કહેવતોમાં સૌક્યમને બતાવ્યું છે કે અન્નાને
મેળવેલી દોલતનું પરિણામ મોત છે. આ
જમાનામાં જુદું અને અન્નાદ કોની સરખ
રીતે બોલવામાં તથા કરવામાં આવે છે કે
આપણે સાધારણ રીતે તે કદી સકતા
નથી. જેમકે જૂની કાઢેરખૂંટીના નાખવામાં
આવે છે, વસ્તુઓની ઉપર જાણના ભોગવાય
તેમાં નાચે ચોંટાડવામાં આવે છે વગેરે.

વળી તે ડાકો માણસ કહે છે: જેઓ
દામત સંભારવાને માત્ર મુશિતિ પાડે છે.
તે કહેવતે બીજા જાણના કરો. વળી તે કહે
છે: 'જરિયાંને મતાને નહિ, કેમકે તેઓ
ભરીય છે, વેપારમાં પીડાએવાની ઉપર જીવન
ન કરો, કેમકે જેઓ ભરીયને મતાવશે
તેને સુધા મતાવશે.' છતાં હાલ તે પાન
માં મુશિતી ઉપર જ પાડુ મારવામાં
આવે છે. જે માણસ મોટામાં જાણે હાલ
તેના જાણ તેમ જાણી તેવારે થકુ મારે
છે. માડખડુઓ તરંગર ઉપર પાડુ પાડે

જે. પણ વેપારમાં તો મરીનોને શુદ્ધતામાં આવે છે.

વસ્તુ સંશોધન કહે છે: 'તેવંમર અને મેરીન અને મરખા છે. હુદા તેઓને પેટા કાતાર છે. હુદા તેઓને જ્ઞાન આપે છે. ત્યાંમરને મરીન વિના અને મરીનો તેવં-યર વિના આપતું નથી. એક! મીઠાના ખર્ચ હાંમેલા સહેલા છે. એકલે કાંઈ મીઠાને ઉઘેલેલાંની સ્ત્રી-ઓ નેતું મળ્યા. પણ ત્યારે આ અને પોતાનું કોઈમરખામણું જુદી જાગ છે ને હુદા તેઓને સખજ દેનારો છે એ આપતું જ્ઞાન જતું રહે છે ત્યારે વિપરીત. મતિશુભ આપે છે.

દેશના એ નદીઓની માફક છે. નદી કુમેલાં ધરીયા તરફ એકલે ત્રિયાજમા જાય છે. તેમ દેશના પણ કુમેલાં જ્યાં જઈને દેશ તેથી જગ્યાએ જઈ જોઈને એરો તિરમ છે. પણ એમ નદીની મતિમા દેશનાર કાંઈ કાંઈ ને તેમ દેશનાની મતિમા પણ દેશનાર થા. તો છે. પણ નદીઓ જ્યાં જ્યાં વહે છે તે તેથી આસપાસના

પાણી દોષ એવા કહેવા પેદા થાય છે. તે જ
 નદીઓને બધા બાંધી તેનું પાણી ક્યાં જઈ
 જાય ત્યાં વહે તેમ કરવામાં આવે તે
 તે જ પાણી જમીનને ધસાવે છે. તે
 જાસપાસની થયા સુધર કરે છે તે
 દોષનું બધું દૂર થાય તેમ તે સદી
 માનવોમાં ફાટવા વધે, જૂનમરો વાળે તે
 દુશ્મનો તે દોષના એક સમાન પ્રકારના થઈ
 જો તે જ દોષનું બહુ બળે આવે, તો
 તેને વિવિધ રીતે બાંધવામાં આવે તે બાંધકા
 તરીકે જેમ તે દોષને કુપાસી નીચકારે
 છે.

अर्थ शास्त्रीजी। देवतली प्रति रोचक।
निम्न राजन बापि नाम के। विमानु। अणु
ते भाव। देवत। विमानु। अणु।
अणु। देवत। ते। बापि। प्रति। विमानु।
अणु। अणु। अणु। अणु। अणु। अणु।
अणु। अणु। अणु। अणु। अणु। अणु।
अणु। अणु। अणु। अणु। अणु। अणु।
अणु। अणु। अणु। अणु। अणु। अणु।
अणु। अणु। अणु। अणु। अणु। अणु।

કરે છે. જેમકે રૂપના ટંકજુવાર નામ જે, આઠામાં પટેલ નામ છે તેમજ કોશીયાં ચીકરી, માખણમાં ચાણી વગેરે આ પણ હેર દબને પૈસાદાર થવા જેવું છે. આને આપણે પૈસાદાર થવાનો હુમલો અથવા તેવું શાસ્ત્ર કહીશું ?

પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ લૂંટીને પૈસાદાર થવું તર્કત કહેતા હોય એમ નહિ માનવું જોઈએ. તેઓએ કહેવું જોઈએ કે તેઓનું શાસ્ત્ર 'કાયદેસર અને ન્યાયી' રસ્તે પૈસાદાર થવું એ છે. બાણી અથવા કાયદેસર હોય છતાં ન્યાયબુદ્ધિથી ઉતરી હોય એવું આ જમાનામાં બને છે. એટલે ન્યાયની રીતે હોલત મેળવવી એ જ ખરો રસ્તો મળ્યાય. અને જો ન્યાયથી જ હોલત મેળવવી એ ખરું હોય તો માણસનું પ્રથમ કામ ન્યાય-બુદ્ધિ સીપવાનું છે. માત્ર આપણેના કામદારથી, કામ લેવું કે વપાર કરવો એટલું જ નથી. માછલી, વડ, ઉંદર એ જ રીતે રહે છે. મોટી માછલી નાની માછલીને ખાય છે, ઉંદર નાનાં જંતુઓને ખાય છે, વડ

માણસ કુદાને આપ છે. તેઓના એ જ કાયદો છે; તેઓને બીજી સમજ નથી. પણ ખુદાએ માણસને સમજ આપી છે, આમણુકિ આપી છે. તેની રૂએ તેણે બીજાઓને આપ નહ—તેઓને છેતરી, તેઓને મિથાસી કરી પેતે પેસાદાર થવાનું નથી.

ત્યારે આપણે કહે શિવાય છે કે મજૂરીને મજૂરી આપવાનો આવ તે શું ?

આપણે મજૂર કરી વપા કે મજૂરને વપાવવી મજાર એ મજાર કે તેટલી મજૂરી તેણે આપે આપણે સાર કરી તેટલી મજૂરી આપણે તેને લેણે ત્યારે આપીએ. એ તેને જોધી મજૂરી મળે તો જોધો, ને વધારે મજૂરી મળે તો વધારે ગણીએ.

એક માણસને મજૂર લેણે છે. તેને એ જણ પોતાની મજૂરી આપવા કહે છે. કહે ને જોધું કે તેને મજૂરી આપી દેવાય તો તે માણસને જોધું મળે. એ

[illegible][illegible][illegible]

રહેશે તે રાજ્યનાર વિના રહેશે તે તેને જોન
 ન રહેશે. જે મજૂરને હું રાખું તે મજૂરને
 મરીખર હાડીયું આપું તોપણ બીજાને મજૂર
 પ્રધા વિના રહેશે. છતાં જોને જે રાખ્યો
 છે તેને જોને મરવાનું નહિ થાય, અને જે
 મારા પેસાણે ન્યાયની કપયોગ કર્યો
 મજૂરો, ખરીખરી જુમખરો, જ્યારે આપું
 હાડીયું દેવામાં આવે છે ત્યારે જ કામલ
 થાય છે. જે હું ન્યાયની મજૂરી આપું
 તો મારી પાસે નકામી રહેતો જોડી નહિ
 થાય, હું મોજમજામાં પેસો નહિ વાપરું તે
 મારે કામે મરીખાઈ નહિ વધે. જોને હું
 ન્યાયની જમ આપીશ તે માણસ બીજાને
 ન્યાયની આપતાં શીખશે, તે જોમ ન્યાય-
 ને કરે સુકાઈ જવાને પાકે જોમ ન્યાયની
 આપશે તેમ જોર લેશે. અને જે પ્રજામાં
 આ પ્રમાણે ન્યાયની પુરિ હશે તે પ્રજા
 સુખી થશે તે મહત્તી રીતે જાણાઈ થશે.

આ નિવાર પ્રજાને અર્થજાણીને
 જાણ પડે છે. તેમાં કદે જે કે જોમ જાણ

શામ નહિ તેમ પ્રજા અપાદ શામ હોય ત્યાં
 સંસ્કાર પાત્ર પ્રાપ્તિથી જોઈ શકાય છે
 તેમ જ વૃદ્ધતા છે. પ્રજાવર્ગો જે જે
 પ્રસાર તરીકે પેલો, એકો, બે જે જે
 અગત્ય અપદને જોઈએ ત્યાં જ, આવી હરિ-
 શામથી જોઈ શકાયે ત્યાં જ સ્થિતિ સંભવ
 છે. આપણે જોઈએ તો એ જોઈ શકાય
 કે હરિ પ્રાપ્તિને તેની વાચકતા મુજબ
 તારીફ મળે છે. આમાં સર્વ હાર્યા
 ગયા, છતાં સંસ્કાર એવું આવે છે
 મનુષ્યો તરીકે અને સંસ્કાર એવું પ્રમાણ
 તરીકે તો મનુષ્યો સંસ્કારને સાર રીતે
 જોઈ શકે છે. પાત્ર એવું, પણ
 કામ એવું અને સાર સંસ્કાર એવું પાત્ર
 આપણે જ હાર્યા છે. હાર્યાની નાકરી
 સંસ્કાર તરીકે આપણે જોઈ શકાય
 પ્રમાણે હરમાયા આપણે જોઈ છે. હાર્યા
 માત્ર સંસ્કારની જોઈ છે. અરજીને જોઈ
 પાત્ર તરીકે નથી જોઈ, પણ સંસ્કારની
 સંસ્કાર તરીકે જોઈ પાત્ર છે. એમ
 જોઈ છે. તો સંસ્કાર પ્રમાણે સંસ્કાર

ચોઠીમાં એવો જ નિયમ અનુસરવામાં
 આવે છે, અને તેથી જ ધણેભાગે તેમાં
 ખાતાઓમાં ગરબડ અને અનીતિ ચોક્કસ
 બેવામાં આવે છે. છતાં વેપારમાં જ ખોટી
 હિસાબ રહી છે અને તેનું પરિણામ દુનિયા,
 દુનિયા, ચોટી વગેરે અનીતિ વધી પડી
 છે. ખીજી તરફથી જો માણસ તેનાર માન
 છે તે અરાજક ને અડેકો હોય છે. વેપારી
 જાણે કે ખાતું, હમજાતું, ને કે હું હોતો
 ને ધરાક ને કે હું હોતો ને કે હું હોતો
 માન વાંચનાર જાણે છે ને માણસમાં
 પાટપટ હોતી માન છે, સુખમરો જાણે છે,
 હાતાળો વધી ગઈ છે, શાહુકાર વાંચના
 અને છે ને વાંચના નીતિ સમજવા નથી.
 એક અન્યાયમાંથી જીવન પ્રજા પેદા થાય
 છે ને જાણે શાહુકાર વાંચનાર ને ધરાક
 જાણે જાણે થાય છે ને માનમાં થાય છે.
 જે પ્રજામાં અન્યાય નિવારણ જુદાં છે ને
 પ્રજા અન્યો હોવાને માટે છે. પ્રજામાં પૈસા જ
 હોય જાય છે.

તેથી જ શાંતિઓએ કહ્યું છે કે પૈસા
 ક્યાં પરમેશ્વર છે ત્યાં ખરા પરમેશ્વરને
 કોઈ પૂજવું નથી. દોલત અને ખુશને
 અણખતાવ છે. મરીખના ઘરમાં જ ખુશ
 વમે છે. આમ અત્રિગ્ર પ્રજા બહોડેથી બોલે
 છે છતાં વહેવારમાં પૈસાને સર્વોપરી સ્થાન
 આપે છે, પ્રજાના પૈસાદાર માણસની મણુ-
 તરી કરી પ્રજાને સુખી માને છે ને અર્થ-
 શાસ્ત્રીઓ પૈસો જલદીથી કેમ કમાવે
 તેના કાવશા બડે છે કે જે શીખીને પ્રજા
 વેપો મેળવે. અર્થ શાસ્ત્ર તો ન્યાય-
 બુદ્ધિનું છે. દરેક સ્થિતિમાં રહી ન્યાય કેમ
 કરવો, નીતિ કેમ જાળવવી એ શાસ્ત્ર જે
 પ્રજા સીધે છે તે જ જાતી ચાવ. બાકી
 તો શ્રોણ કે ને વિનાશકારી વિપરીત બુદ્ધિ
 બેવું બને છે. પ્રજાને ગમે તેમ કરી પૈસા-
 દાર બતાવી શીખવું તે વિપરીત બુદ્ધિ
 શીખવવા બેવું છે.

ના દેવારાથી ઝિલ્કમાં તે બીજા મુખમાં
 માં કારખાનાં વધી પડ્યાં છે. બહુ
 માણસો સરેશમાં એકાં. સામ જે જે
 ખેતરો છોડી દે છે. બહારની સુન્દર અને
 સ્વચ્છ હવા છોડી કારખાનાંઓમાં મરડા
 હવા આપે છે. આસમાં લગ્ન ગુણ માતે
 છે. પ્રવિણાને માત્ર નવગી પડતી વ્યવ છે,
 સાત વખતો વ્યવ છે, અતીતિ વધારે દેવાય
 છે અને વધારે અતીતિ કાઢવાની વાત
 કરવા ખેતરોને ત્યારે ડાણામાં અવતાર માણસો
 વાત કરે છે કે અતીતિ વ્યવ નહિ, અતીતિ
 માણસોમાં એકદમ જાન આપે નહિ, તેથી
 લેખ આપે છે તેમ જાણવા દેવું. આની
 કલ્પના કરતાં તેઓ કુલી વ્યવ છે કે અતીતિ
 ની અતીતિયું કારણ તવંચર માણસો છે,
 તેઓને ખાતર—તેઓની મોજબજા પરી
 પાડવા ખાતર મરીયા માણસો રાતકાટો
 સુખામનીરી કરે છે. તેઓને સાખરા કે
 સાઈ કમ્પા એક પાત્ર મળતી નથી. તવંચરને
 લેખ તેઓ માણસ તવંચર વચ્ચે માત્ર છે.
 તવંચર નથી તેવાં તેઓ તેઓ કમ્પાચ

હું, ગુસ્સે થાય છે. બહી જાતે જાહે છે ને
 સેવકે સારે રહેવે વૈશે. ન જાણવાથી જો
 કરી વૈશે યેજાવવાનો શંકા મારે છે. આમ
 વૈશે અને માનુરી બન્ને કોઈક જાણ છે
 જાણવા દેશો કે જાણવામાં વપરાય છે.

હકીકતમાં અરી માનુરી એ કે જો
 પ્રયોગી વચ્ચે પેદા થાય. ઉપયોગી વસ્તુ
 એ કે જો માણસનાં બંધનમાં બંધાયેલા
 માણસ. બંધાયેલા એ કે જો માણસને
 જોઈતું જાણતું તથા જોઈતા પહેરવડું મળે,
 કે જો તે નીતિને માર્ગે રહી જાય તે
 જીવતાં લગી સતકર્મો કરે. આના વિચાર
 કરતાં જો માણસ આરંભો થાય છે. તે
 નકામો ગણવા પડે. કારણકાંવેરો કાઢી
 પાછાં જાય તો રસ્તા લેવા તે પાપકર્મ
 જેવું થાય જાય છે. વૈશે પેદા કરનારા
 નક્કર રહે છે, પણ રીતસર વાપરનારો યોગ
 છે. વૈશે પેદા કરી તેથી પ્રજાના નાશ
 થતો હોય તો એ વૈશે કામતો નથી. જતાં
 હાથ ને કોઈપતિઓ છે તેઓ વૈશે અને
 અતિતિવળી કડાકાઓ કરણ થઈ પડ્યા

કે. આ જમાનાની વણીખરી વણાઈએના કારણે પૈસાનો લોભ લેવામાં આવે છે.

માણસો એમ કહેતાં લેવામાં આવે છે કે, જીવનભરની સુધારવા તાન આવડું એ બનવા લેવું નથી; તેથી જેમ રહેવું એ તેમ રહેવું ને પૈસા એકઠા કરવો. આમ કહેનારા પોતે નીતિ સાચવતા નથી. કેમકે જે માણસ નીતિ સાચવે છે તે લોભમાં પડતો નથી. તે પ્રથમ તો પોતાનું મન કાયમ રાખે છે, પોતે ખરા રસ્તામાંથી ચસતો નથી ને પોતાનાં કર્મથી જ બીજાની ઉપર અસર કરે છે. જેની પ્રજા બની છે તેઓ પોતે નીતિના નિયમો ત બાજવે ત્યાં સુધી પ્રજા કેમ નીતિમાન માન? આપણે જાને તેમ વરતી આપણા પડોશીની અનીતિને સાર તેની જુઝ કાઢીએ એથી સારું પરિણામ કેમ આવે?

આવા વિચારો કરતાં આપણે એક વહીયે છીએ કે પૈસા એ માન સાધન છે, અને તે બડે સુખ તથા દુઃખ બને મેળવાય છે. જે સારા માણસના હાથમાં તે આવે

તે ત્યાં ચિત્રો બેઠા છે તે જાતે
 પાડે છે. મેલો નિર્દોષ મજૂરી કરી સન્તોષ
 પામે છે તે પ્રજા મુખી રહે છે. અસખ
 મરુમુસના હાથમાં જાવવાથી તેમાંથી (પાણી
 કે) કાઢેલા નવે છે. માણસોને જાણના
 વાળે છે. દરેકને જાણવાથી પ્રજા અને
 તેના ઉપર તે પ્રજાને તે પ્રજા નવે
 દેરાન થાય છે.

એકે જાણે જોયું રાખે છે કે
 જરા માણસો એ જ અરી રાખે છે.
 જે પ્રજામાં નીકળે છે તે પ્રજા રાખવામાં
 છે. જ્યાં જ્યાં મોજવામાં નથી કરે
 માણસો રાખે જાતી મહેનત મજૂરી કર-
 વાની છે. જ્યાં જ્યાં જાણના હાથમાં જાણ
 જોયું થાય છે જ્યાં જોયું માણસ માણસ
 રહે છે ત્યાં જાણને એવો મજૂરી કરી
 પડે છે. ત્યાં જ્યાં તે મુખથી વળે છે
 તેનું જ્યાં જાણ છે. કેટલાક માણસોના
 હાથમાં પેલાં મિલો વાપી તેના હાથમાં
 કામ કરવા નથી તેમ કરવાની રાખે

સાથ બીજા - માણસોને મજૂરી કરવી પડે છે. આ મજૂરી ઉપરથી નહિ દોષારી મજૂરી કરનારને કામરો થતો નથી. તેમ કરાવી પ્રાંતની મૂડીમાં ઘટાડો થાય છે. ગાણે.જોડે ઉપરથી એમ જણાય કે

માણસોને કામ પડે છે, પણ માંદર તપાસતો

માણસોને કામ પડે છે કે કામ માણસોને

તપાસે જેમણે પડે છે. પણ અત્યંત પેદા

થાય છે, અસંતોષનાં મૂળ બાજે છે અને

દેવર, પેસાદાર અને ગરીબ, શેઠ અને મજૂર

બંને પોતાનાં કાં જોડે છે. તેમ જિલ્લા

દંદર વચ્ચે સદાય અણબનાવ રહે છે તેમ

પેસાદાર અને ગરીબ, શેઠ અને મજૂર

વચ્ચે વેરબાદ વાત છે અને માણસ તે

માણસ મહી બાતવરની રીથતિએ પડેલો છે.

સારાંશ

મહાન રક્ષાનતા લખાવતી મનુષ્યને
 અને પુરી કરી છે. આ લખાવતું જેકે
 બધા વાંચનારને હું જણાવું, જ્યાં જેમાંથી
 જાન્યું છે તેઓને અને કરીથી સંવત્સર મહા-
 મય કરીને કરીને. 'ઈ. સો.' ના બધા
 વાંચનાર તેના વિચાર કરી તે પ્રમાણે ચાલે
 એવી આજી રાખતી એ વધારેપડતું
 જણાશે. પણ પણ હુલ્લ વાંચનાર પણ તે
 તેના અભ્યાસ કરી તેમાંથી સાર જેમણે
 તે આજી મહેનત કરી સમજાશે. મહાન
 તેવું ન અને તેવું રક્ષાનતા જેના પ્રકરણ
 પ્રમાણે આને આજી ફરજ બજાવી ગયા
 તેમાં જ ફરજો સમાવતી થયો. એટલે આજી
 મહાન સન્તોષ થશે તેવું છે.

રક્ષાને પોતાના આજીવાન અંગેને
 સાથે લખ્યું તે નો અંગેને એક વિશે

જાણુ પટે છે તે હિન્દીને હજાર હિસ્સે
જાણુ પટે છે. હિન્દુસ્તાનમાં નવા ત્રિવારો
ફેલાઈ રહ્યા છે. આજકાલના પશ્ચિમની
ફેલાણી પામેલા જુવાનોમાં જુરમો આવ્યો
છે એ તો હીક વાત છે. પણ જુરસાનો
ઉપયોગ સારા થાય. તો સારું પરિણામ
આવે. ને એ જોડો ઉપયોગ થાય તો
નમણું પરિણામ આવવું જ નોંધવું. 'સ્વ-
રાજ્ય' મેળવવું એવો અવાજ એક મરથી
આવે છે. વિલાયતના જેવાં કારખાનાં કાઢી
અપારાણેર પૈસા એકઠા કરવો એવો અવાજ
બીજાં તરફથી આવે છે.

સ્વરાજ્ય શું તે આખણે જાણ્યું જ સમ-
જતા હોય. નાતાલને સ્વરાજ્ય છે, જતાં
અમે કહીએ છીએ કે નાતાલના જેવું આખણે
કરવા આગતા હોય તો એ સ્વરાજ્ય
નરકરાજ્ય જેવું છે. તેઓ કાશરને કમરે
છે, હિન્દીને હણે છે. સ્વાર્થમાં આંધળાં
જાણુ સ્વાર્થરાજ્ય જોખવે છે. કદી કાશરો
અને હિન્દી નાતાલોમાંથી આવે તો તેઓ
માંદોમાંદો લડી મમામ જાણુ આવે.

મારે શું દાંસવાલના જેવું અમાન્ય-
 મિત્રવશું? જનરલ રમૂસ તેઓના મુખ-
 માંના એક છે. તે પોતાના લંબેલા કેમોનેવા
 જેવું પાળતા નથી. કહે છે કે, કહે છે
 કે, અમેજો તેવાથી કામર થઈ ગયા છે.
 પેશા કુચાવવાને ગાંડને અમેજી સિપાઈ-
 ઓની ચાલુ રાજી ઉપર તોફાન પડ્યું.
 છે ને તેની અગાળી દયને કાપે છે. અમે
 માનતા નથી કે તેમાંથી કંઈકે દય પણ
 મુખી માય. કેઓ સ્વાર્થની ઉપર નજર
 રાખે છે તે પાસી પ્રજાને લૂંટી પોતાની
 પ્રજાને લૂંટવા જેવું તેમાર થશે.

દુનિયાના બધા ભાગ ઉપર નજર
 કરતાં જોઈ શકશું કે સ્વરાજ્યને નામે ઓળ-
 ખાણું રાજ્ય પ્રજાની આગ્રહાની ને મુખને
 સાદા ખસ નથી. એક સદેશો દાખલો લઈને
 તે જેવું જોઈ શકાશે. લૂંટારોની યોજામાં
 સ્વરાજ્ય હશે ને. પરિણામ શું આવશે તે
 બધા જોઈ શકશે. તેઓની ઉપર તો કોઈ
 લૂંટાર નહિ એવા માયુસોનો કાણ હશે
 તો જ તેઓ જેવડે મુખી થશે. અમેરિકા.

કાન્સ, કોઈક એ બધાં મોટાં રાજ્યો છે.
પણ તેઓ પૂરાં મુખી છે એમ માનવાનું
કારણ નથી.

‘સ્વરાજ્ય’નો ખરો અર્થ એ છે કે
પોતાની ઉપર કાંઈ રાજતાં આવડવું. જામ
તો તે જ માણસ કરી શકે કે જે પોતે
નીતિ બળવે જ; છેતરતો નથી; સત્ય
છેરતો નથી; પોતાનાં માથાપ, પોતાની
સ્ત્રી, પોતાનાં છોકરાં, પોતાના નોકર,
પોતાના પડોશી એ બધા તરફની ફરજ
બળવે છે. જ્યાં માણસ ગમે તે દેશમાં
એકો સ્વરાજ્ય બોલવે છે. જે પ્રજામાં એવા
માણસો ઘણા હોય તેને સહેજે સ્વરાજ્ય છે.

એક પ્રજા બીજી ઉપર રાજ્ય ચલાવે તે
સાધારણ રીતે ખોટું ગણાય. અંગ્રેજોને આપણી
ઉપર રાજ્ય કરે છે એ વિપરીત વાત છે,
પણ અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન છોડે તેથી હિન્દી-
એ કમાણી કરી એમ માનવાનું કારણ નથી.

તેઓ રાજ્ય કરે છે તેનું કારણ આપણે
જ છીએ; તે કારણ આપણો કુશળ,
આપણી અનીતિ અને આપણું અજ્ઞાન એ

છે. આ ત્રણ વસ્તુ દૂર ચાલ તો એક
પાંખડી હલાવ્યા વિના અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન
હાડે, એટલું જ નહિ પણ આપણે ખરું
સ્વરાજ્ય ભોગવતા થાયે.

જ્યોત્ષ્ણ વહેડવાથી ઘણા ખુશી થતા
ભોવામાં આવે છે. આ માત્ર અજ્ઞાન અને
અણુસમજની નિશાની છે. બધા અંગ્રેજોને
મારી સહાય તો જોએ. મારનારા છે તેઓ
હિન્દુસ્તાનના ધણી ચાલ. એટલે હિન્દુસ્તાન
તો રાંડીરાંડ રહે. અંગ્રેજોને મારનારા જ્યોત્ષ્ણ
અંગ્રેજ ગણા પછી હિન્દની ઉપર પડશે.
દાન્તેના પ્રાનસત્તાક રાજ્યના પ્રેસિડન્ટને
મારનારા છે કેંચ જ હતો. અમેરિકાના
પ્રેસિડન્ટ ક્લીવલેન્ડને મારનાર તે અમેરિકન
હતો. એટલે આપણને લાજમ છે કે
હવાવળમાં વપરવિચારે પ્રશ્નિમની પ્રજાની
નકલ આંધળાપણે નથી કરવાની.

જેમ પાપકર્મથી—અંગ્રેજોને મારીને
ખરું સ્વરાજ્ય નહિ મેળવાય તેમજ હિન્દુ-
સ્તાનમાં કરખાનાં ખોલવાથી પણ સ્વરાજ્ય

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

હિન્દ સ્વરાજ (ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં)

આઠીજી પૂઠું ૨-૮-૦

" કાગળાજી પૂઠું ૧-૧૨-૦

" (નાતી છાપેલી આશ્વત્થિ) ૦-૬-૦

Young India ('યંગ ઇન્ડિયા' માંના

અંગ્રેજ લેખોનો સંગ્રહ) ૪-૦-૦

ગાંધીજીનું નવજીવન (નવજીવનમાં

આવેલા ગાંધીજીના સર્વ લેખોનો

સંગ્રહ ૨૨ પુસ્તકમાં) દરેક પુસ્તકના ૦-૮-૦

અસહકાર ('નવજીવન' માંથીના

લેખોનો સંગ્રહ-યુગધર્મ કાર્યાલય

વાળા) ૨-૮-૦

આત્મચરિત્ર (ગાંધીજીનાં સામગ્રીનો

સંગ્રહ) ૦-૧-૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

